

ELS ASSENTAMENTS ANDALUSINS AL MIGJORN DE MENORCA

Fèlix Retamero

Àrea d'Història Medieval. Universitat Autònoma de Barcelona

LA COLONITZACIÓ ÀRAB I BERBER

L'estat actual de la recerca no permet tenir uns coneixements de la mateixa qualitat sobre la totalitat dels assentaments pagesos andalusins del Migjorn de Menorca. La zona compresa entre els barrancs d'Algendar i de cala en Porter és la millor coneguda (Fig. 22.1). Aquesta regió, solcada per barrancs que discorren des del centre de l'illa fins a la mar, és la que conté la major part dels assentaments andalusins i, d'altra banda, allà on són més denses les concentracions residencials. A la zona occidental, al sud de l'antiga *Madīna Manurqa*, l'actual Ciutadella de Menorca, és probable que les pràctiques agrícoles principals haguessin estat centrades en la irrigació amb pous de sinya. Al sudest, deixant de banda els vergers de Maó, sembla que les residències andalusines estaven normalment associades a canalons secs, com en el cas de Binialmaia, a Alaior, i a torrents, com ara el de Binidalfí, i el de Binissafúller, a Sant Lluís. Però tot això està encara per estudiar.

Sembla clar que els grups pagesos que van colonitzar el sud de l'illa des de principis del segle X van optar per construir els seus espais de supervivència principals allà on es trobaven les millors condicions de sòl i d'hu-

mitat per a la fixació d'espais de conreu perennes. Convé destacar que aquests nouvinguts manejava un complex paquet de coneixements tècnics que incloïa la reproducció de plantes poc difoses o desconegudes a l'occident de la Mediterrània. Algunes d'aquestes noves espècies eren originàries de zones de clima monzònic i requerien la construcció de sistemes de reg. De tota manera, aquesta preferent fixació de camps de conreu perennes mitjançant xarxes hidràuliques no ha de ser entesa únicament com una exigència tècnica dels nous cultigens. Aquesta solució principal, ben constatada arqueològicament i documentalment, ha de ser entesa dins d'una estratègia de supervivència concebuda per a reduir el marge de risc mitjançant el mestratge dels ritmes de maduració de les plantes. La irrigació controlada permetia, entre altres coses, convertir l'estiu en un període de creixement d'una gran varietat de plantes, eixamplar els períodes de collita i trencar els rígids moments de recol·lecció determinats pel reg exclusivament pluvial.

Els antics noms d'alguns d'aquests grups de parles àrabs i berbers han quedat fixats en la nomenclatura de molts llocs de la zona dels barrancs, al Migjorn de Menorca. Biniatrum, Binicalsitx o Binissaid, al marge dret del barranc d'Algendar; Biniatzèn, Albranca i Trebalúger, associats al barranc d'aquest mateix

nom; Granada, al nord de l'actual municipi d'Es Migjorn, i Binigaus i Binicodrell al sud i a l'est. Entre el barranc des Bec i el de Cala en Porter trobem Llucaquelba, Lucassaldent, Binialmès, Torressolí i Lluccalari. Associats als plans d'Alaior, Binillubet, Biniguarda, Turmadèn, Binixabó i s'Almudaina. Aquests noms d'alqueries andalusines comprenien unes zones molt més àmplies que les ocupades pels llocs actuals. Les segregacions de les possessions constituïdes després de la conquesta del 1287, documentades en algun cas a principis del XVI i intensificades al llarg del XVIII, han provocat sovint el desplaçament d'aquests topònims antics.

Així, per posar un exemple, sembla clar que el Biniatzèn d'època andalusina, actual-

ment dins del terme municipal d'Es Migjorn, incloïa els llocs moderns de na Foradada i Sant Roc. Fins i tot, és probable que hagués comprès també sa Mola i Son Camaró, ja dins l'actual terme de Ferreries. Això és el que fa pensar l'existència d'un sistema hidràulic associat als jaciments andalusins siglats com a SRO i SCA (Fig. 22.2), situats als dos marges del barranc.

Descomptades les ampliacions, ben discernibles sobre el terreny, aquest espai de conreu delimitat per la captació, a la font de na Foradada, el torrent i l'estret que tanca la terrassa al·luvial sota Son Camaró, ocupava unes 0,8 ha, aproximadament (Fig. 22.2). Es tracta d'una grandària repetida en altres casos coneguts d'espais irrigats andalusins a Algendar, al mateix barranc de Trebalúger i a la

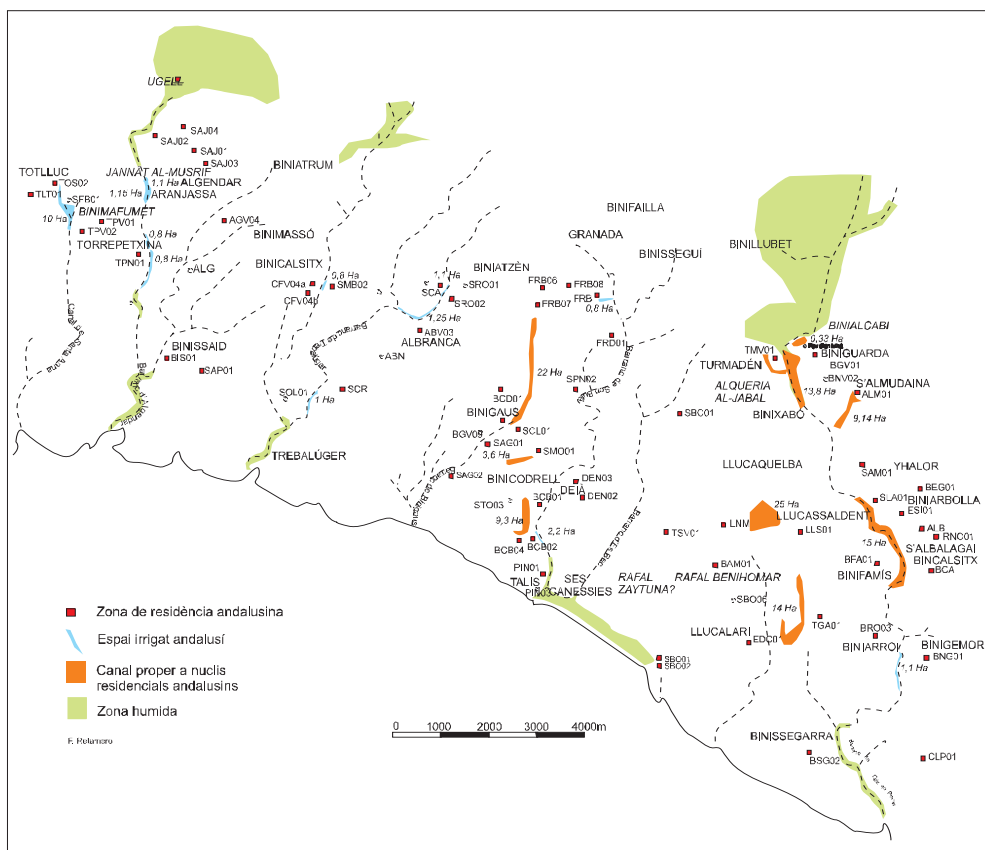

Fig. 22.1. Mapa dels assentaments andalusins entre els barrancs d'Algendar i de Cala en Porter.

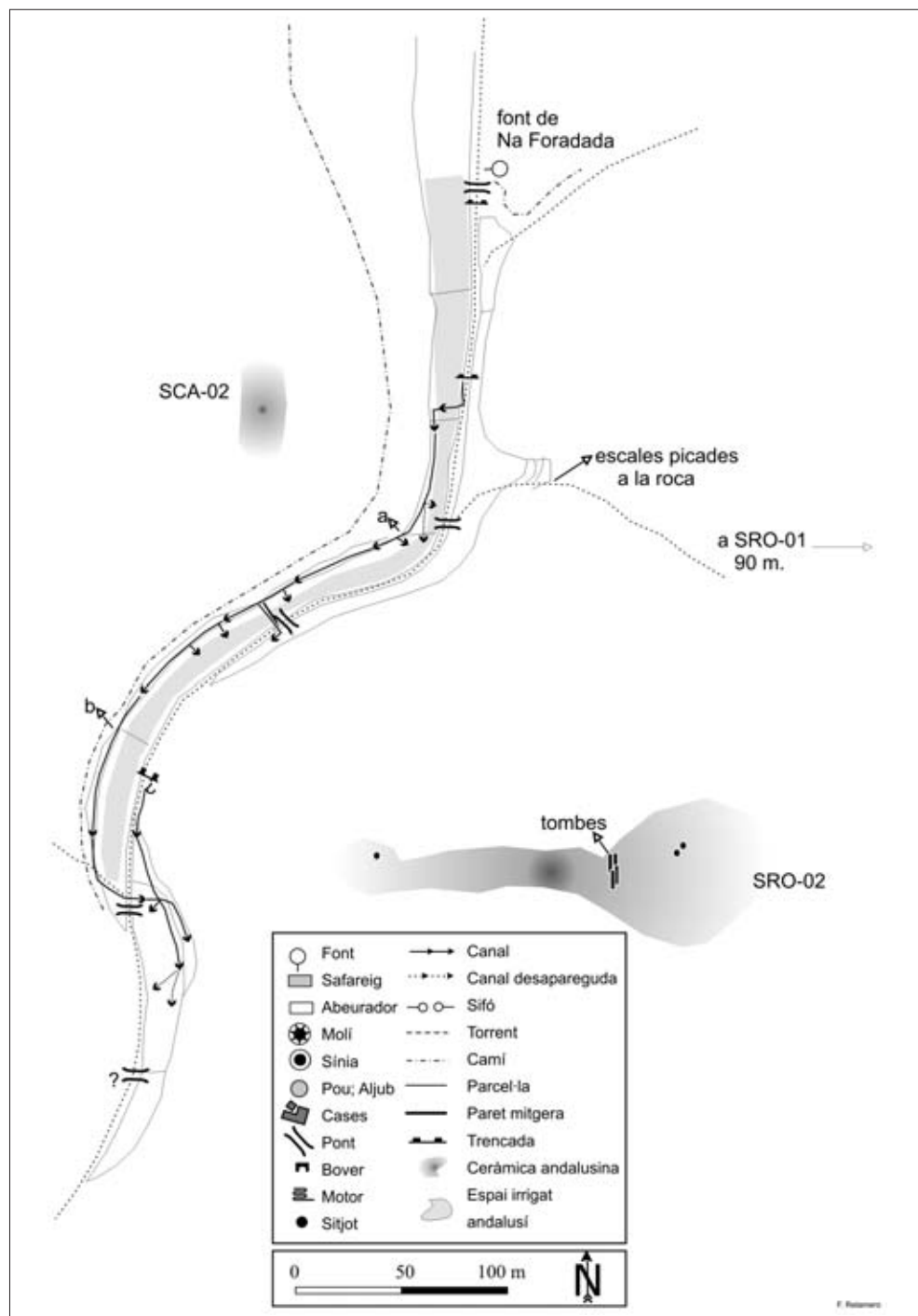

Fig. 22.2. Sistema de la font de na Foradada, al barranc de Trebalúger.

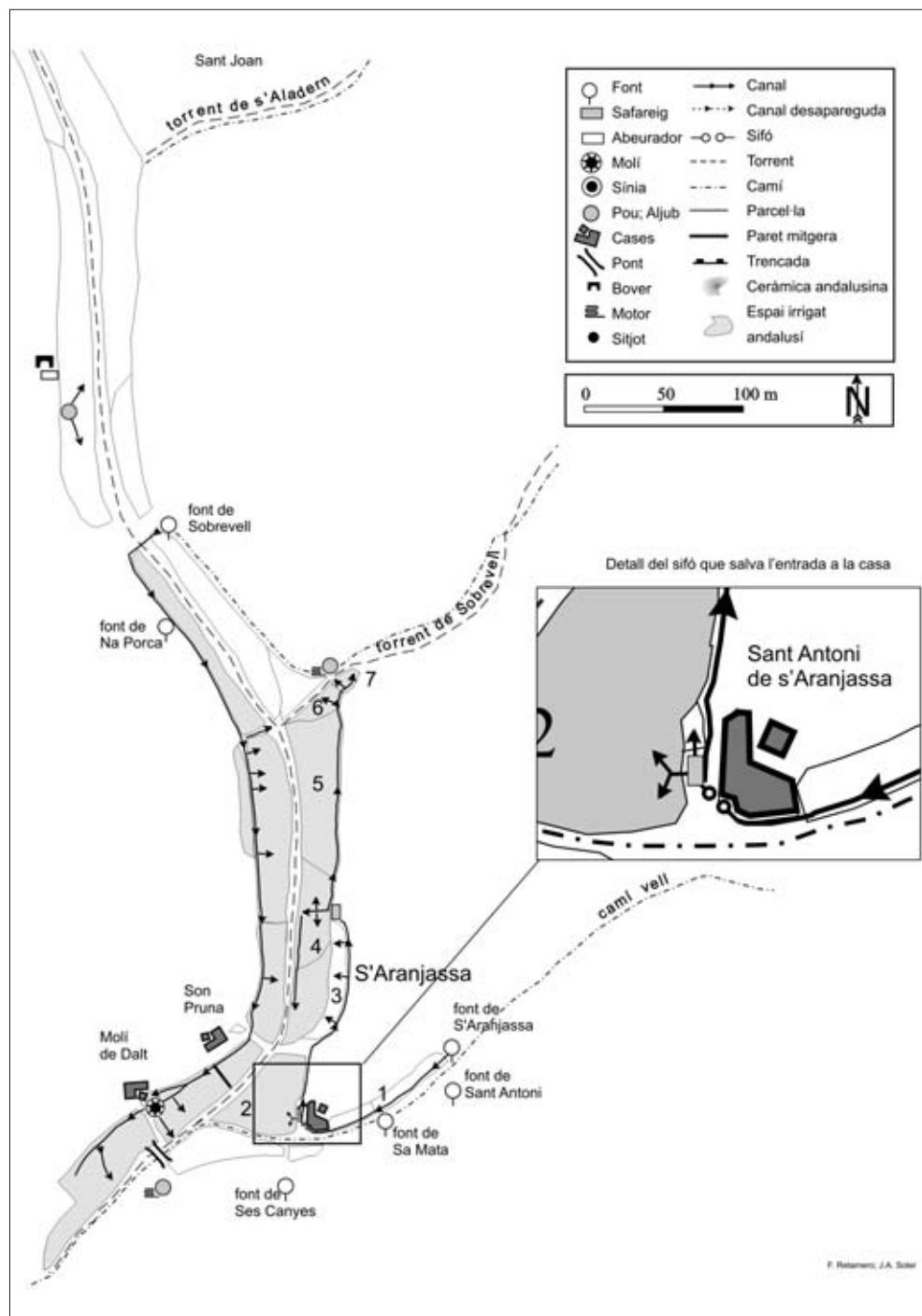

Fig. 22.3. Sistemes de la font de Sobrevell i de la font de s'Aranjassa, al barranc d'Algendar.

capçalera del de Son Boter, com veurem més endavant. De la mateixa manera, la disposició de les zones de residència a banda i banda de l'espai creat i a una distància similar d'aquest, es repeteix també a Algendar, a Trebalúger i a cala en Porter. La qüestió de les distàncies és fonamental, ja que els grups andalusins van decidir la localització de les zones de residència tenint en compte principalment la fatiga produïda pels desplaçaments cap als camps de conreu del fons dels barrancs, allà on tenien lloc les rutines feineres principals. És clar que també van tenir en compte, subsidiàriament, l'existència de restes de construccions anteriors ben consistents, com mostra la freqüent ocupació d'antics poblats talaiòtics. En cap dels assentaments andalusins estudiats al sud de Menorca el temps de desplaçament no superava els 20 minuts.

Una altra particularitat constructiva, repetida en tots els sistemes andalusins identificats al sud de l'illa, és el rígid encastament de l'espai irrigat entre la captació, sempre una font; la canal de distribució de l'aigua, originàriament traçada arran de terra; el torrent, i els estrets formats pel curs del torrent i les penyes del barranc. Aquesta opció limitava les possibilitats d'ampliació de l'espai irrigat després de la construcció primerenca. Això es pot observar molt clarament, per posar un altre exemple, en el sistema hidràulic de s'Aranjassa, al barranc d'Algendar (Fig. 22.3). No hi ha dubte que aquest espai, juntament amb el que hi ha a l'altra banda del barranc, entre la font de Sobrevell (s'Alberg Vell) i l'actual lloc del molí de Dalt, formaven l'antic *jannât al-mušrif* (el verger del moixerif) documentat el 1290. Doncs bé, tal com es pot observar a la figura 22.4, les modificacions efectuades en època moderna sobre el disseny originari van exigir una gran mobilització de feina (principalment aixecar el nivell de la canal i aterassar el coster) per a obtenir una extensió cultivable ben modesta. Això vol dir que els constructors d'aquests sistemes van fixar unes dimensions primerenques que podien ser ampliadades de manera molt limitada i a costa d'un gran esforç. El llindar de la supervivència calculat pel grup fundacional va comprometre, doncs, les gene-

racions posteriors, que havien de gestionar un enginyer travat, poc apte per a ser ampliat de manera substancial.

La mateixa rigidesa trobem en el sistema construït a partir de la font Rodona, al nord del terme d'Es Migjorn (Fig. 22.5). Com en el cas de na Foradada, comentat abans, l'extensió primigèniament construïda ocupava 0,8 ha. L'ampliació posterior, fins a 1,5 ha, es va fer a costa de convertir en espai de conreu la superfície inicialment ocupada pel poblat andalusí i, posteriorment, per la residència construïda després del 1287 i abandonada segles més tard, tot just vora la captació (Fig. 22.5). No hi havia una altra manera de fer-ho, atesos els estrictes límits fixats pels pendents i el curs del torrent.

LA FIXACIÓ I L'ESVAÏMENT DELS ESPAIS IRRIGATS

Aquesta lògica fundacional dels sistemes hidràulics de la colonització andalusina ha quedat fixada en els dissenys inicials d'aquests sistemes, els quals poden ser arqueo-

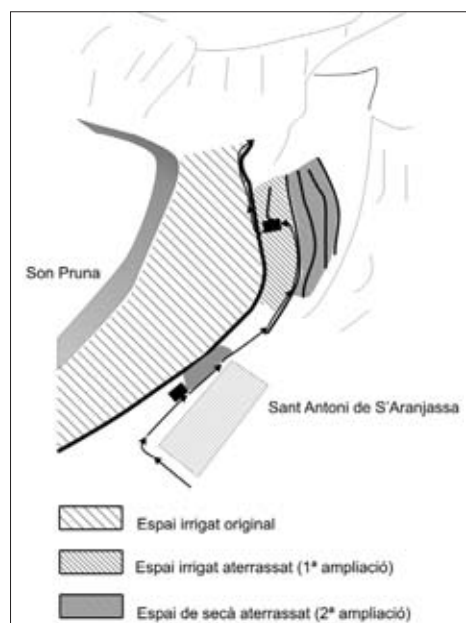

Fig. 22.4. Croquis de la seqüència constructiva del sistema de s'Aranjassa, a Algendar.

lògicament reconstituïts. En tots els casos, les construccions posteriors, sobretot des del XVII en endavant, han comportat canvis en aquests dissenys primerencs, de vegades, fins al punt d'esvair-los completament. Contràriament, alguns exemples permeten explicar com la diferent lògica social impresa en les gestions agràries d'època moderna van fixar els traçats més antics. Això és ben apreciable als sistemes de la font de Sobrevell (Fig. 22.3) i del molí de Baix (Fig. 22.6), a Algendar, on l'ordenació de l'aigua va ser supeditada després del 1287 a la possibilitat de dominar energia per a la mòlta i l'aprest amb la construcció de molins de roda vertical al final dels circuits hidràulics. Els dos molins, documentats ja al segle XVI i encara visibles, van ser construccions superposades a un disseny hidràulic anterior, el qual, amb aquesta inclusió, va ser fixat i supeditat a una lògica nova.

Ben diferent és el cas del sistema hidràulic de sa Vall, al barranc de Son Boter (Fig. 22.7). Les restes del sistema hidràulic construït a partir de la font de sa Vall corresponen a un disseny determinat per la construcció successiva dels dos molins ja existents —primer un de fariner i després un de draper— durant el primer terç del segle XVII. Cal advertir, però, que aquesta construcció moderna, inscrita dins l'empresa colonitzadora dirigida per l'orde dels agustins, no va comportar la modificació d'un disseny preexistent, sinó que es va fer de bell nou. Probablement, l'espai irrigat en època andalusina, relacionat amb la potent concentració poblacional del capdamunt, estava situat en els plans més propers al torrent i hauria ocupat unes 2,2 ha compreses entre el punt de la captació i l'estret que tanca el meandre del torrent (Fig. 22.7). Aquesta grandària és la mateixa que la que tenien els denominats “vergers del moixerif”, a Algendar, documentats el 1290 (Fig. 22.3).

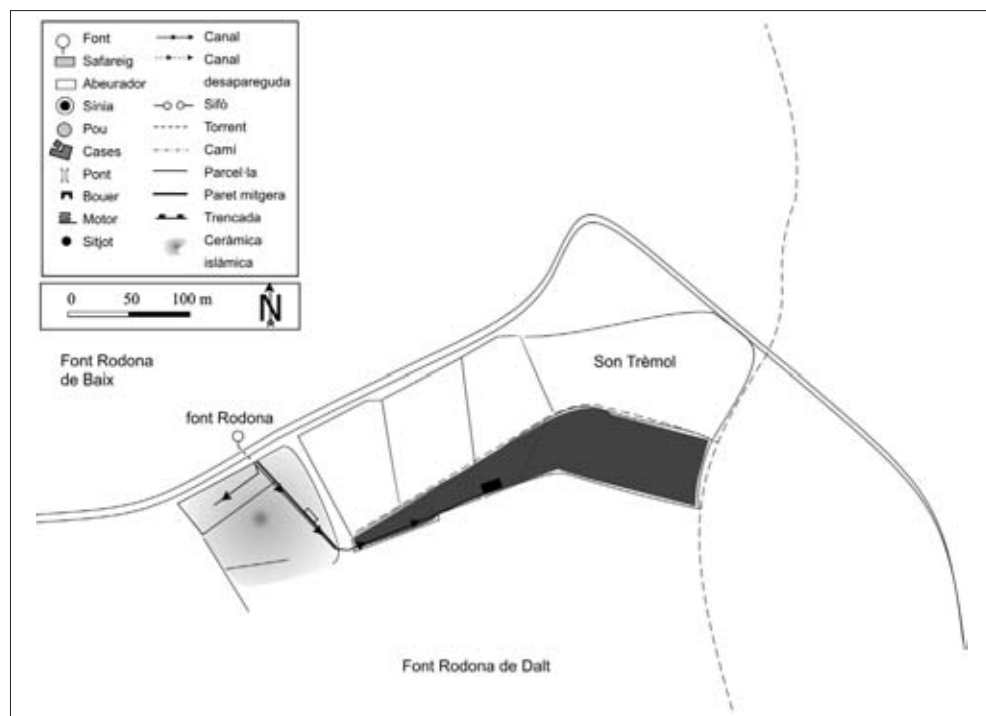

Fig. 22.5. Sistema hidràulic de la font Rodona.

Fig. 22.6. Sistema de la font d'Es Moli, al barranc d'Algendar.

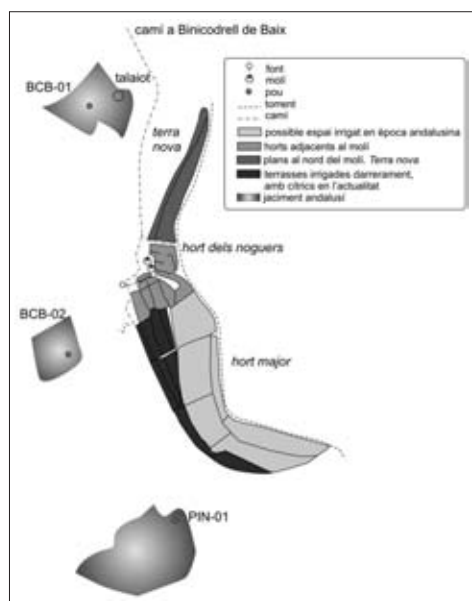

Fig. 22.7. Sistema de la font de sa Vall.

Convé destacar, però, que el disseny modern exclouïa la possibilitat de regar aquests plans de sa Vall situats vora el torrent i destinats a la plantació d'arbres, d'acord amb les referències documentals del XVII i del XVIII. És ben probable, doncs, que la construcció moderna hagués tingut lloc en un espai erm, o subjecte a eventuals gestions agràries que no van generar rastres arqueològics i documentals consistents. Aquest exemple il·lustra una qüestió fonamental: el probable abandonament d'espais irrigats andalusins després de la conquesta del 1287. L'orientació marcadament ramadera de la colonització feudal de l'illa va

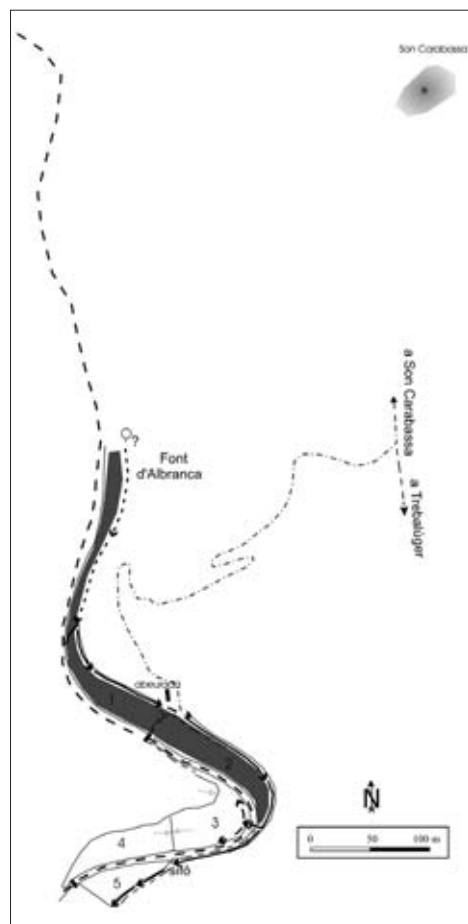

Fig. 22.8. Sistema de la font d'Albranca Nou.

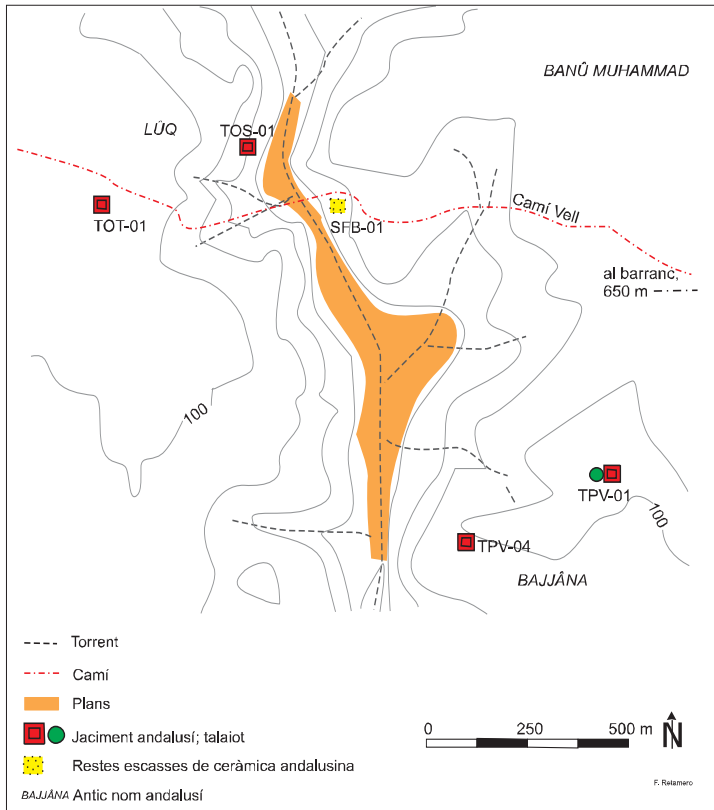

Fig. 22.9. Assentaments andalusins al canal de Santa Anna (Ciutadella).

anar associada a una càrrega poblacional petita, de manera que ni el nombre de gent de les primeres generacions de pagesos traslladats a Menorca després de la conquesta, ni el sentit de les produccions colonials primerenques, van fer possible el manteniment de bona part dels antics espais irrigats andalusins.

Una altra mostra d'aquest probable abandonament, la trobem en el sistema construït a partir de la font d'Albranca Nou, al barranc de Trebalúger (Fig. 22.8). La construcció visible encara, que ocupa més de 6 ha, correspon a una empresa que es pot datar entre finals del XIX i començaments del XX. De manera temptativa, es pot proposar, però, l'existència d'un espai anterior, esvaït, que hauria ocupat una extensió aproximada d'1,1 ha, un mòdul repetit en altres casos clarament vinculats a la colonització andalusina (Fig. 22.5).

ELS PAGESOS DE FORA DELS BARRANCS

Un altre tret destacable de la colonització andalusina del sud de Menorca és la importància de la gestió de l'inculte en les seleccions residencials d'aquells pagesos i, de manera subsidiària, de la possibilitat de reutilitzar les sòlides estructures megalítiques bastides segles abans. Això es pot observar clarament en la concentració residencial vinculada al barranc de Binigaus (Fig. 22.1), abrupte i poc apte per a la construcció d'espais de conreu estables. De tota manera, ni la mera proximitat del barranc, amb les possibilitats de gestió de la salvatgina associades, ni les contundents restes constructives trobades, no poden explicar la densitat poblacional suggerida pels abundants llocs de residència associats a aquest barranc i la densitat del rastre ceràmic observat en

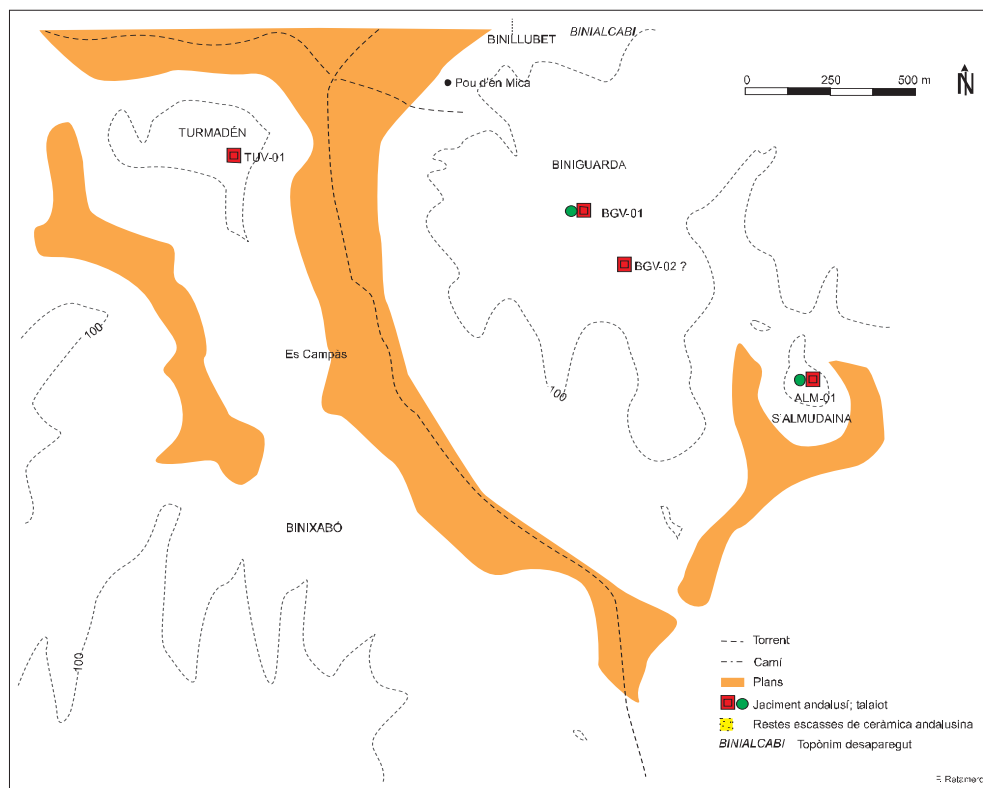

Fig. 22.10. Plans entre Turmadén i s'Almudaina (Alaior)

alguns d'aquests jaciments. Una colonització pagesa que va generar una xarxa tan densa de residències fixes, com l'andalusina, no pot ser explicada tan sols per la gestió de zones inculcades dins o fora dels barrancs.

Sovint, la mateixa disposició de les seleccions residencials d'aquests pagesos andalusins delimiten clarament els espais centrals de la seva reproducció fora dels barrancs. Aquest és el cas, per exemple, de la xarxa de jaciments que circumda la capçalera del canal de Santa Anna, a ponent d'Algendar (Figs. 22.1 i 22.9). La mateixa pauta es pot observar també en els assentaments creats al sud dels plans d'Alaior, centrats en l'extensió coneguda com es Campàs (Fig. 22.10). De manera similar, entre els antics Binigaus i Binicodrell, les agrupacions residencials andalusines, formades per nuclis separats entre 500 i 700 m, apareixen clarament

associades a zones baixes, a canalons "secs", tal com es pot observar a la figura 22.1. La separació entre les zones de residència i aquests canals no supera els 500-700 m, la mateixa distància que hi ha normalment entre els diferents jaciments.

Resulta molt destacable el fet que les extensions estimades d'aquests plans de fora dels barrancs principals no anessin més enllà d'unes desenes d'hectàrees. A més, aquestes grandàries són ben congruents amb les extensions registrades en la documentació immediatament posterior al 1287, relativa a algunes alqueries i rafals andalusins, com ara Biniguarda, Turmadén i Binixabó, a la capçalera del barranc de Cala en Porter. D'acord amb aquests esments documentals, les extensions dels espais de conreu de "secà" s'ordenaven normalment a l'entorn de les sis jовades, en el

cas de les alqueries, i de dues o tres normalment, en el dels rafals, és a dir, entre unes 18 ha i 9 ha, respectivament. La reiteració d'aquestes grandàries, tot just en el moment de la conquesta, mostra que les dimensions dels espais de "secà" andalusins no van ser tampoc progressivament engrandides de manera significativa després de la construcció primerenca. Altrament, les dimensions registrades a finals del XIII haurien estat ben diverses.

En resum. Pel que se sap ara com ara, la construcció de l'espai pagès dins a la zona central del migjorn de Menorca, en època andalusina va suposar, en total, l'habilitació d'unes 10 ha d'espais irrigats, situats en diferents sectors dels barrancs compresos entre el d'Algendar i el de Cala en Porter. En general, aquestes seleccions estan associades a les concentracions poblacionals més importants, d'acord amb la quantitat dels jaciments registrats i de la densitat de les restes ceràmiques que s'observen superficialment. Aquesta colonització centrada en els barrancs no va suposar, però, la construcció successiva de nous camps de conreu perennes, fins a la saturació de tot l'espai disponible. Contràriament, sembla clar que els pagesos andalusins van incloure dins l'estratègia de subsistència la gestió d'extenses zones incultes, de manera que, amb la creació d'espais polítics molt extensos, s'impedia la construcció de nous assentaments. Fora dels centres de les antigues alqueries andalusines, trobem ocupacions esparses que confirmen igualment la determinant importància dels barrancs a l'hora de fer la selecció dels establiments pagesos. A diferència de la colonització moderna, completada ja al segle XX, els barrancs no eren espais atapeïts en època andalusina.

La mateixa fixació de dimensions poc susceptibles de ser ampliades es pot trobar en el cas dels assentaments vinculats a alguns dels canalons que solquen els intersticis situats entre els barrancs principals. En aquest cas, però, la delimitació dels espais de conreu s'ha de fer, ara com ara, de manera especulativa a partir de la situació de les zones de residència. Les dimensions estimades, confirmades pels esments documentals datats tot just després de la conquesta de 1287, permeten parlar d'unes

extensions de conreu petites (de poques desenes d'hectàrees, a tot estirar) i de grandàries repetides en diferents llocs de l'illa.

La repetició de les solucions adoptades a l'hora d'organitzar els assentaments pagesos del sud de l'illa en època andalusina revelen l'existència d'una pauta colonitzadora centrada en la fixació estricta de les dimensions originàries dels espais de conreu creats, tant irrigats artificialment com de "secà". Els pagesos que van trobar els conquistadors feudals a finals del XIII seguien rutines organitzatives poc aptes per a ser sotmeses a lògiques productives determinades per les especialitzacions i les colonitzacions contínues de nous espais agraris. Tal vegada per això van ser exterminats.

BIBLIOGRAFIA

- BARCELÓ, M. 1995. De la congruencia y la homogeneidad de los espacios hidráulicos en al-Andalus. *El agua en la agricultura de al-Andalus*, El Legado Andalusi, cf. pp. 25-39.
- LOURIE, E. 1980-1981. La colonización cristiana de Menorca durante el reinado de Alfonso III "el Liberal", rey de Aragón. *Analecta Sacra Tarraconensis*, 53-54: 135-186.
- MOLL, B. 1998-1999. Quan Alaior era Yhalor. *S'ull de sol*, octubre, 1998; maig, 1999, Alaior.
- ORTEGA, J. i A. PIERA, A. 2001. Sobre las zonas de residencia de las comunidades campesinas andalusíes: el caso de Binigemor en *Manurqa*. *Revista de Menorca*, 85-II.
- PARPAL, C. 1901. *La conquista de Menorca en 1287 por Alfonso III de Aragón*, Barcelona.
- RETAMERO, F. 1998. Espacios agrarios andalusíes en el barranco de Algendar (Menorca). Primeras consideraciones. *Arqueología del paisaje. Arqueología espacial*, 19-20: 261-270.
- RETAMERO, F. 2000. Gorge builders. Andalusí peasant settlements in the South of Minorca island (10th-13th). *Ruralia III, Památky archeologické*, 14: 177-186. Praga.
- RETAMERO, F. 2002. Gestiones campesinas de llanos y de barrancos en el término de Alaior (Menorca). Siglos X-XIII, dins C. Trillo (ed.), *Asentamientos rurales y territorio en el Mediterráneo medieval*, Athos-Pérgamos, Granada, cf. pp. 187-220.
- RETAMERO, F. i B. MOLL, B. 2003. Moneda y *madina*. El caso de Manurqa, dins M.A. Ginés, ed., *La arqueología medieval en la arqueología*, Granada.
- ROSSELLÓ VAQUER, R. 1980. *Aportació a la història medieval de Menorca. El segle XIII*. Consell Insular de Menorca.
- ROSSELLÓ VAQUER, R. 1982. *Aportació documental a la història medieval de Menorca. El segle XV*. Consell Insular de Menorca.
- ROSSELLÓ VAQUER, R. 1985. *Aportació a la història medieval de Menorca. Segle XIV (Reis de Mallorca i Pere el Cerimoniós)*, Consell Insular de Menorca.
- ROSSELLÓ VAQUER, R. 1998. *Noticiari de Menorca*, Felanitx.